

Arnaldo Biscardi, *DIRITTO GRECO ANTICO*, Varese, 1982, стр. 409

Са закашњењем од неколико година, након више безуспешних покушаја, домогли смо се коначно књиге проф. Бискардија о античком грчком праву. Арналдо Бискарди, ученик легендарног У. Е. Паолија, преузео је у Италији пре више од две деценије улогу корифеја правне хеленистике и одлучујуће допринео да се Италија, уз СР Немачку, данас може сматрати једним од најистакнутијих центара за изучавање ове историјско-правне дисциплине. Колико је проф. Бискарди угледно име у свету науке о праву старе Грчке, на одређени начин илуструје и податак да је недавно у Милану светло дана угледао њему посвећен већ четврти том сабраних радова о грчком праву правних историчара из целог света. Чак и за Италију, где је објављивање „*Studi in onore di...*“ уобичајена појава, то је несумњиво изузетан догађај, који довољно говори о Бискардијевом утицају на актуелна збивања у овој грани правне историје.

Бискардијева књига, на први поглед, ствара утисак уџбеника о античком грчком праву. У уводу и у осам поглавља аутор разматра изворе, јавно право, статусно и породично право, законско и тестаментарно наслеђивање, облигације, својину и стварна права на туђим стварима, судски поступак и основне елементе кривичног права. У четири поглавља додатка аутор се детаљније задржава на неколико актуелних спорних питања. У њима анализира значај студија грчког права за модерну правну науку, правно-теоријско питање о природи права (*phýsis dikaiou*) према схватању старих Грка, проблем односа концепата „*thémis*“ и „*dike*“ те, коначно, поимање правичности (*gnome dikaiotate*) приликом тумачења и примене закона. После Бошеове четворотомне студије о атинском праву од пре скоро једног века (*Histoire du droit privé de la république athénienne*, Paris, 1897), Шеман-Липсиусовог немачког фундаменталног дела (*Das Attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig, 1905—1915) и релативно скорог енглеског адекватата из Харисоновог пера (*The Law of Athens*, I—II, Oxford, 1968—1971), Бискарди је учинио и последњи корак на путу који је трасирао Паоли, презентирајући рад на италијанском језику, у коме се систематично излажу основе главних грана античког грчког права.

Овај је рад, међутим, више од обичног уџбеника. Ако је Бошеово волуминозно дело резимирало сазнање, теорије и дилеме науке XIX века о грчком (не само атинском!) праву, ако је Липсиус у првом реду значајан због пажљивог евидентирања најважнијих извора о сваком поједином питању (макар да су му интерпретације понекад недовољно поуздане), док је Харисон покушао да направи компромис између Бошеовог и Липсиусовог приступа, за Бискардија се с правом може рећи да је успео да пронађе нов, а довољно систематичан угао гледања на античко грчко право. Његова књига је и непретенциозно информативна за читаоца који се први пут среће с овом материјом, али истовремено крајње научна и актуелна, с обзиром на избор питања која се полемички обрађују: то су по правилу они проблеми који су за садашњу генерацију правника-хелениста главни изазови, ениге без коначног одговора. Идеје и сугестије које о већини њих нуди Бискарди, најчешће су колико логичне, толико и добро аргументоване. Решавању једног броја таквих загонетки и спорова, Бискарди је дао одлучујући допринос.

После његове књиге биће мање неповерења и сумњи у писце судских говора, логографе (доскора су доминирале резерве према овом извору, како их је формулисао Х. Ј. Волф, додуше знатно умереније него

што су оне гласиле почетком века): говорећи о изворима сазнања грчког права, Бискарди је кроз исцрпну анализу довољног броја текстова, у суштини написао пледоаје у корист Исеја, Лисије, Демостена и других логографа, деценијама неодмерено оптуживаних за замагљивање истине. Више ће се веровати у аутентичност Солонових закона, каквим су их говорници пренели до нашег времена. Подела атимије на делимитичну и потпуну, а ове друге на апсолутну и релативну, Бискардијевим радом је коначно учвршћена. Бискарди је реafirмирао Паолијево схватање и дефиницију атичке породице („oikos“-а) као комплекса који обухвата лица, ствари и обичаје. Становиште да је за настанак брака у Атини заједнички живот био неопходан услов, а да свечани поступак „engýē“ није био сам по себи конститутивни акт, добило је још једног присталицу. Исти је случај и са охватањем да мираз није представљао неопходни елемент за важност брака. Међу првима ће овај писац придати довољно значаја околности да је већ у IV веку пре н.е. у Атини била позната подела ствари на телесне и бестелесне, односно на „видљиве“ и „невидљиве“ („phanera“ и „aphanēs ousía“), итд.

Највећи број закључака до којих аутор долази, попут поменутих примера, следи из анализе извора који се односе првенствено на атинско право. На тај начин се и Бискарди суочио са проблемом који ни многи његови претходници нису успели да реше на сасвим задовољавајући начин: Боље је књигу насловио као студију о атинском праву, а у њој се нашло — више него илде — много рефлексија, позивања и поређења са правима других полиса. Овде је, међутим, недоследност пропорционално обрнута и, рекло би се, опаснија. Писати о грчком праву, а све време проблеме фокусирати само (или преваходно) на атинско право често је напросто изнуђено, због недостатка извора из других градова-држава, али је у самом свом зачетку осуђено на озбиљне приговоре. Додуше, могло би се рећи да се аутор донекле изкупљује за ову недоследност захваљујући једној од полазних методолошких премиса: Бискарди се залаже за идеју о јединственом грчком праву и труди се да докаже постојање једног фонда заједничких правних принципа и установа у грчком праву, независно од разлика које су морале постојати у правним системима појединих полиса. Супротно становишту, по коме је дозвољено говорити једино о „грчким правима“, односно према коме постоји плуралитет права полиса (tot iura quot civitates), пре Бискардијеве књиге готово да је овладало — нарочито после Финлијевог тврђења да разлике у правима полиса нису представљале само благе варијације или разлике у нијанси на истом, континуираном еволутивном путу развоја (*The Problem of the Unity of Greek Law. La storia del diritto nel quadro delle science storiche*, Firenze, 1966). Стога је Бискарди дајући нову снагу старој Митајсовој идеји са краја прошлог века, донекле створио и себи алиби за приступ у коме ће, говорећи о атинском праву, претендовати да слика грчко право у целини.

Имајући то у виду, као и околност да се огромна већина сачуваних извора односи на атинско право, начелно се не би смело престрого приговарати Бискардијевом опредељењу. Наслов књиге, међутим, обавезује да бар тамо где има важнијих извора из других делова грчког света, пажња не остане концентрисана једино или углавном на Атину. Болест „агиоцентризма“ Бискардија је понајвише захватила док је писао нпр. о установи адопције: ту чак ни не помиње регулативу Гортинског законика (премда је она не само особито занимљива, већ је и добро позната захваљујући сачуваном тексту кодекса). Слична је ситуација и са својственим, особито типичним грчким институтом епиклере, ћерке-наследнице; нема боље прилике да се докажује јединственост грчког права, него у случају те карактеристичне установе, коју су познавали сви градови-државе. Аутор се, међутим, задовољава само тиме да у фусоти укаже на разлике у правном положају епиклере у Спарти и Гортини (стр. 110)! Ово нису изоловани примери: тек се понекад нађе супротан случај, где је довољна пажња посвећена и праву неког другог полиса. Такав приступ, мада рекло би се изнуђен ноторним разликама у организацији власти, усваја се три излагању државног уређења Атине и Спарте. Таква је и понека думесна, корисна компарација са гортин-

ским правом (нпр. при излагању сусвојине, стр. 209), али је — укључно узев — тога недовољно с обзиром на могућности које остављају извори, обим и наслов књиге.

Ово основно ограничење доноси бар две неповољне последице: са једне стране ускраћује мање упућеним читаоцима потпунију информацију о разноврсности права других градова-држава и ствара привид да је атинско право било потпуно једнако са њима. Са друге стране, доводи до недовољно сигурних закључака о појединим установама грчког, па и атинског права. То је нарочито карактеристично нпр. за Бискардијево тумачење установе тестаента и појма „*diathēke*“.

Разматрајући ово питање, аутор, додуше, само понавља запажања која је раније изнео на Саветовању грчких правних историчара (*Osservazioni critiche sulla terminologia „diathēke — diathēsthai“*, Symposium 1979, Koeln—Wien 1983). Према његовом мишљењу у Атини су, после Солона, постојале две врсте тестаента — „*diathēke*“ с adopцијом и „*diathēke*“ без adopције; једина релевантна разлика међу њима је у томе што је првој могао прибегавати само оставилац који нема синова, док је другу могао користити и онај ко има мушке деце. На основу тога, Бискарди сугерише да је реч „*diathēke*“ имала чак пет различитих значења. Означавала је: тестаентарну adopцију, постхумну adopцију, adopцију *inter vivos*, одустајање од власти титулара „*oikos*“-а, односно породице, тестаент без adopције, који садржи имовинска и неимовинска располагања. Ови закључци, међутим, тешко се могу без остатка помирити већ и с изворима за Атину, а поготово са епиграфским изворима из других полиса, које аутор једноставно заобилази.

Прилично поједностављеном изгледа већ дистинкција да по правилу „*diathēke*“ без adopције користи оставилац који има синова. На такав закључак, додуше, упућује добро познато располагање атинског војсковође Конона који, мада има сина Тимотеја свом братанцу оставља 10.000 драхми, брату 3 таланта, храму у Делфима 5.000 статера, а остатак од 17 таланата сину. Иако оставилац има живог сина, овакво се располагање третирао као „праведно и дозвољено“, мада је извршено независно од adopције (*Lysias*, XIX 39—40). Изјава последње воље Демостеновог оца такође садржи низ имовинских располагања у корист трећих лица без њиховог adopтирања (*Demosthenes*, 27 C. *Aphobos* I, 4—6), слично као и располагање атинског банкара Пасиона (*Demosthenes*, 45 C. *Stephanos* I, 28). Али, ако се само мало оде ван Атине, nailази се на натпис с острва Коса, из Егостене, из Додоне у Епиру и још неке, који показују да је „*diathēke*“ без adopције могао користити и оставилац без синова, односно да није нужно морао употребљавати „*diathēke*“ с adopцијом. Колико год је за Атину типично располагање у облику „*diathēke*“ с adopцијом — тј. такозвани adopтивни тестаент (мада треба оставити могућност да то и није био тако популаран правни посао, већ да је једино до нас доспело преко говорника доста вести о њему, јер је по правилу изазивао судске спорове, па се стиче утисак о његовој учесталости), толико је за епиграфику из других делова Грчке још карактеристичнији — или бар фреквентнији — „*diathēke*“ у коме се врши појединачно имовинско располагање, потпуно независно од именовања наследника. Често се у тим изворима као оставиоци појављују жене. Зато Бискарди, уз позивање једино на натпис с острва Тере, закључује да су другде — за разлику од Атине — и жене имале тестаентарне способности! Међутим, ни у једном од случајева које је сачувала епиграфика, нема располагања у коме би жена именovala наследника, већ се свукде ради само о простом имовинском, сингуларном располагању — дакле, не о тестаменту (што се посебно лепо види у натписима из Егостене, Калауреа, итд.). С друге стране, „*diathēke*“ која садржи искључиво сингуларно имовинско располагање у којој је оставилац женског пола, није непознато ни Атини: Архипа ће на самрти чинити поклон свом сину (*Demosthenes*, 50 C. *Polycles*, 60), извесна Зобиа оставља вероватно свом љубавнику Аристогеитону осам драхми и одећу (*Demosthenes*, 25 C. *Aristogeiton* I, 56), итд. Једном речју, дало би се закључити да „*diathēke*“ без adopције, коју су могле користити и жене, како у другим полисима тако и у Атини, независно од тога да ли је оставилац имао деце или не,

у ствари није представљала тестамент. То је било напросто имовинско сингуларно располагање *mortis causa*, али без именована наследника. Грчко право (па ни атинско) не познаје никакав „тестамент без адопције“; с друге стране, у грчком праву нема друге могућности да се именује универзални сукцесор осим кроз адопцију. Али, ни то онда више није тестамент *stricto sensu*.

Реч „*diathēke*“ отуда не означава тестамент. Она, додуше, нема стално дефинисану правну садржину, пре је само *terminus technicus*, тако да је Бискарди у праву кад истиче да реч има различит смисао. Али, рекло би се да је то последица чињенице да „*diathēke*“ једноставно значи располагање за случај смрти, означава саму изјаву последње воље, сам акт располагања *mortis causa*, па и документ — писмено о таквом располагању, без обзира на његову садржину (да ли укључује адопцију или не, итд.). Због тога је и могуће да исто лице учини више таквих пуноважних располагања, односно више таквих изјава последње воље. Зато ће се често у изворима појављивати плурал („*diathekai*“) чак и за означавање једног јединог „тестамент“, који у ствари само садржи више сингуларних располагања. Она се, дакако, могу садржавати и у различитим актима, тако да је компатибилно постојање већег броја „*diathēke*“, али таквих у којима се не именује универзални сукцесор, већ само сингуларни. Без ослоњања на изворе ван атинског права, до ових закључака теже је доспети. Чак и када би се писала књига само о атинском праву, упоредни материјал из других полиса код овог и бројних других питања је незаобилазан.

Но, независно од поменуће генералне методолошке примедбе и могућих неслагања са појединим ставовима, остаје ван спора оцена да је Бискардијево дело, после Бошеовог, Липонусовог и Харисоновог, четврти беоцуг на коме ће се заснивати даље изучавање античког грчког права. Има књига којима је потребан протек одређеног времена и мало патине да би се искристалисао суд о њиховој правној вредности. Рад професора Бискардија, међутим, од првих дана свог постојања заузео је почасно место у кабинетима хелениста, биће незаобилазно штиво свим правним историчарима, а могао би неизмерно користити како правницима позитивистима, тако и широј, неправничкој читалачкој публици.

др Сима Аврамовић

ПРОТА МАТИЈА НЕНАДОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА, Београд, САНУ, 1985, 488 страна

Када се у животу народа дешавају крупни историјски догађаји, уз то и преломни за његов положај и развој, онда из његових недара израњају многе знамените личности. Оне су често не само носиоци догађаја, већ и њихови хроничари. Дешавало се да и најистакнутији учесници разноврсних збивања временом падају у заборав. То би се могло рећи и за проту Матију Ненадовића и целу породицу Ненадовић иако су многи њени чланови активно учествовали у свим догађајима у српској историји од Кочине крајине до Милошевог устанка 1815. Желећи да освежи успомену на вишеструку улогу проте Матије Ненадовића, Српска академија наука и уметности је, поводом двестогодишњице његовог рођења, организовала научни скуп који је одржан од 5. до 7. децембра 1978. То је био покушај да се, уз многе знане, изнесу и неки мање познати подаци и да се са дистанце протеклог времена оцени вишеструка делатност једне од најистакнутијих личности јавног живота Србије у првој половини XIX века, у једној од најбујнијих епоха у животу српског народа.

Један од организатора првог устанка, војвода, судија, државник и дипломата, прота Матија Ненадовић је хроничар свога доба а своје место у историји заузео је великим делом захваљујући *Мемоарима* који, садржајем и приступом, спајају у себи елементе књижевно-историјског и географско-етничког дела (саопштења Р. Самарцића и В. Стојанчеви-